

Грицук Н. А.,
асистент Інституту журналістики
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

УДК 007:659.3:811.161.2

Лексико-фразеологічні можливості української мови

(рецензія на навчальний посібник Мариненко І. О. Лексикологія української мови: Практикум. Київ : ВПЦ Київський університет, 2017. 159 с.)

Вивчення мови, вироблення мовної культури є невід'ємною частиною виховання майбутнього покоління. Засоби масової інформації відіграють у цьому процесі важливу роль, саме тому журналістська освіта має бути спрямована на отримання знань і вироблення вмінь написання текстів високого професійного рівня. Для цього в Інституті журналістики передбачено три курси з вивчення української мови для майбутніх журналістів: «Культура усного мовлення», «Культура писемного мовлення» та «Практична стилістика».

Курс «Культура усного мовлення» спрямований на опанування орфоепічних, акцентуаційних, лексичних норм української літературної мови. Це вміння правильно вимовляти слова з дотриманням фонетичних норм та правил наголошення, володіння лексичним багатством мови, що передбачає уникнення невмотивованих росіянізмів, непотрібних калек російських лексем, неточностей слововживання, особливо коли в мовленні використовуються іншомовні слова, уміння послуговуватися синонімічним багатством української мови, знання відмінностей у значеннях паронімів тощо.

Курс «Культура писемного мовлення» ставить за мету навчити студентів створювати тексти різних жанрів та писати грамотно, без помилок. Останнє означає володіння морфологічними нормами, серед яких на особливу увагу заслуговують: рід невідмінюваних іменників, закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни, ступені порівняння якісних прикметників та утворених від них прислівників, відмінювання числівників та особливості узгодження числівників з іменниками. Знання синтаксичних норм дозволяє вміло користуватися можливостями синтаксичної синонімії.

Курс «Практична стилістика» допомагає студентам опанувати можливості української

мови в різних функціональних стилях, насамперед у публіцистичному і художньому.

Такі завдання завжди спонукали мовознавців до написання підручників, навчальних посібників, практикумів, збірників вправ комунікативного спрямування, що дозволило б студентам значно підвищити рівень культури мовлення. Звісно, що викладач рекомендує студентам навчання за найкращою, на його погляд, навчальною літературою. Практикум І. О. Мариненко [Лексикологія української мови: Практикум. Київ : ВПЦ Київський університет, 2017. 159 с.] належить саме до такої літератури і стане в пригоді при вивченні лексико-семантичного багатства української мови. Навчальний посібник укладений відповідно до чинної програми і орієнтований у першу чергу на студентів-журналістів, оскільки до нього ввійшли матеріали саме з текстів засобів масової комунікації, включно з інтернет-виданнями. На думку авторки, «це дозволяє показати студентам приклади найдоцільнішого залучення лексики з метою інформування, аналізу, розважання» (с. 3). Звичайно, видання може бути використане під час вивчення української мови і студентами інших гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів та мовцями, які цікавляться українською мовою.

Посібник орієнтований передусім на поглиблення і розширення знань з шкільного курсу та на постійне тренування з метою вдосконалення грамотного усного мовлення. Він складається з семи розділів, які охоплюють основні питання лексикології та фразеології. Головну увагу в ньому приділено виробленню вмінь практичного використання набутих знань. Це й зумовлює специфіку побудови: в кожному розділі посібника вміщено відповідний теоретичний матеріал, після якого обов'язковими є питання для самоконтролю, різноманітні

вправи, спрямовані на самостійну, творчу, пошукову роботу студентів, завдання для повторення вивченого матеріалу. Також, що дуже важливо, до посібника ввійшли додатки для самостійного опрацювання: список найуживаніших паронімів (с.149-150), іншомовних слів (с. 151-153), архаїзмів (с. 153-155) та крилатих висловів (с. 155-156).

У першому розділі «Поняття про лексику й лексикологію. Значення слова» в теоретичній частині висвітлюються основні питання семантики слова: лексичне значення, класифікація лексичних значень за характером зв'язку слова із предметом або явищем позамовної дійсності (виокремлення прямих, переносних значень слова і конотативних компонентів) та за особливостями сполучуваності слова з іншими лексемами в контексті (фразеологічно обмежені, фразеологічно зв'язані й синтаксично зумовлені значення), однозначність та багатозначність слів, стилістичні фігури, які виникли на основі багатозначності (метафора, метонімія, синекдоха). Після викладу теоретичного матеріалу розміщені питання для самоконтролю і пропонується виконати низку вправ.

Омоніми, пароніми, синоніми та антоніми розглядаються в окремих підрозділах цього ж розділу. Підібрані завдання орієнтують студентів на пошукову роботу: порівняння значень російсько-українських міжмовних омонімів (с. 23, впр. 20), спостереження за використанням засобів омонімії, паронімії, синонімії та антонімії у журналістських текстах (с. 29, впр. 27), на роботу зі словниками для з'ясування відмінностей у значеннях паронімів (с. 27, впр. 24), добирання влучних синонімів (с. 34, впр. 33), антонімів (с. 44, впр. 42) тощо.

Другий розділ «Лексика української мови з погляду походження» містить відомості про споконвічно українську і запозичену лексику. Авторка детально перераховує тематичні групи індоєвропейських слів (слова на позначення членів родини; частини тіла й органів людини; довкілля; тварини, рослини, продукти харчування; повсякденні дії, процеси, ознаки; числа) та праслов'янської (спільнослов'янської) лексики (назви тварин, птахів; предметів та явищ природи; житла, одягу; абстрактних понять тощо), ілюструє їх цікавими прикладами й виокремлює фонетичні і граматичні ознаки власне українських слів.

Далі йде мова про запозичену лексику: окреслюються ознаки старослов'янських, грецьких, латинських, тюркських, запозичень із французької, німецької, англійської, італійської, голландської та інших мов; дається

поняття «інтернаціоналізми»; виокремлюються екзотизми як слова на позначення специфічних понять і реалій із життя інших народів, відсутніх у народі мови-реципієнта, та варваризми – іншомовні слова або вислови, які не повністю засвоєні мовою. Окремо розглядаються кальки та їхні види. Серед них виділено: лексичні (словотвірні) – переклад іншомовного слова відбувається поморфемно (літописець, займенник – із грецької мови, хмарочос – з англійської), семантичні – запозичення одного з переносних значень іншомовного слова (із франц.: качка у значенні «неправдива, хибна інформація»; блискучий у значенні «довершений, надзвичайний»; обмежений у значенні «тупуватий»), фразеологічні – дослівний переклад іншомовного фразеологізму (ось де собака заритий – з німецької; синя панчоха – з англійської), напівкальки – неповний переклад слова або фразеологізму: перекладається лише якась одна частина слова або не всі слова у вислові (телебачення – грецький корінь *tele* + укр. бачення; трудоголік – український корінь + англійський корінь (с. 54).

У кінці теоретичної частини цього розділу представлено словники, у яких майбутній журналіст знайде відповіді на питання, пов'язані з походженням певного слова. Виконуючи пропонувані вправи, студент зможе продемонструвати засвоєння теоретичного матеріалу й проявити себе у пошуковій роботі (низка завдань пов'язана з використанням «Словника іншомовних слів» або ж із опрацюванням матеріалів друкованих ЗМІ).

Третій розділ «Лексика української мови відповідно до сфер уживання» містить відомості про загальноновживану та спеціальну лексику. До складу останньої входить значна кількість слів, обмежених сферами використання: термінологічна і професійна лексика (професійне обмеження), діалектна (територіальне обмеження), жаргонна й арготична (соціальне обмеження). Авторка дає чітке визначення кожного типу лексики й зазначає вимоги, яким вони повинні відповідати. Також виокремлюються випадки, коли мовець говорить макаронічною мовою. Пропонувані вправи сприяють кращому засвоєнню матеріалу і дозволяють студентам попрацювати творчо: укласти словнички термінів, професіоналізмів (по 17-20 слів кожний) певної сфери діяльності людини (с. 75, впр. 70), молодіжних жаргонізмів (15-20 слів) та написати невеликий за обсягом текст на актуальну політико-економічну тему з використанням

зазначених слів (с. 80, впр. 75).

Вагомим є й четвертий розділ: «Лексика української мови з погляду активного і пасивного вживання». Спочатку авторка наголошує на тому, що «для стабільного функціонування мови має бути певне лексичне ядро, яке було б незмінним протягом значного часового періоду і служило б основою для спілкування представників різних вікових груп і навіть історичних епох» (с. 81). Саме таким «ядром» є лексика активного вживання. Вона є зрозумілою для носіїв мови і регулярно використовується ними в різних комунікативних ситуаціях.

У процесі історичного розвитку суспільства відбуваються певні зміни у мові: одні слова разом з реаліями, які вони називають, виходять з ужитку (історизми), інші слова відходять у пасивний запас, хоча реалії залишаються й отримують нову назву (архаїзми). Написання творчої роботи з використанням архаїзмів, пропонованих у додатку, сприяє розвитку мовної компетенції студентів.

П'ятий розділ посібника «Лексика української мови зі стилістичного погляду» дозволяє заглибитися у стилістичне багатство рідної мови. У теоретичній частині студенти можуть ознайомитися з основними поняттями та категоріями стилістики, з певними закономірностями функціонування тих чи інших слів у різних сферах спілкування. Авторка виділяє такі типи лексики: стилістично нейтральну, книжну (до неї входять слова, які надають спілкуванню офіційного, наукового відтінку), розмовну (задовольняє потребу мовців у повсякденному спілкуванні), просторічну (перебуває поза межами або на межі літературного вжитку, вбираючи в себе згрубілі, вульгарні слова та особливий прошарок перекручених слів – «суржикізми») – та дає поради щодо їхнього використання в різних мовленнєвих ситуаціях.

Наприкінці теоретичної частини авторка демонструє, як тлумачні словники допомагають з'ясувати функціональні особливості слів, наводячи приклади стилістичних позначок: розм. (розмовне), зневажл. (зневажливе), прост. (просторічне), лайл. (лайливе) тощо. Підібрані вправи спонукають студентів подумати над доцільністю вживання тих чи інших слів у різних сферах діяльності суспільства (побут, наука, політика, публіцистика).

Наступний, шостий, розділ «Лексикографія» містить відомості про довідкові видання (енциклопедії, словники й довідники). Авторка зазначає основні поняття лексикографії, систематизує усю найвідомішу довідкову

літературу, що є суттєвим для всіх допитливих студентів, адже в них з'являється можливість ознайомитися з працями видатних мовознавців. Виконання вправ цього розділу спонукає студентів до опрацювання словників різних типів.

Сьомий розділ «Фразеологія», як і всі попередні, починається з теоретичних питань. Тут подано визначення фразеологічних одиниць, названо основні ознаки фразеологізмів, класифіковано їх за семантичною злитістю компонентів, походженням, стилістичною належністю, відтворюваністю.

Розподіляючи фразеологізми за семантичною злитістю компонентів, авторка наводить відомий в мовознавстві поділ на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення (за В. В. Виноградовим) та фразеологічні вислови (за М. М. Панським) (с. 115).

Визначаючи типи фразеологічних одиниць за походженням, І. О. Мариненко ілюструє кожен з них значною кількістю цікавих прикладів, що активізує студентів на заняттях: сталі вислови з усної народної творчості (прислів'я, приказки, примовки, наприклад: Хто мовчить, той двох навчить; Скажеш на ніготь, а перекажуть на лікоть; Набрид гірше гіркої редьки); вислови виробничо-професійного походження, наприклад: сім раз відмір, а раз одріж; по всіх швах (із мовлення кравців); грати першу скрипку, підвищувати тон, з іншої опери, як по нотах (з мовлення музикантів); цей номер не пройде, зняти маску, триматися на задньому плані, відігравати роль (з мовлення артистів) тощо; влучні вислови відомих діячів мистецтва та науки: Пропаща сила (П. Мирний); Коні не винні (М. Коцюбинський); Баба Палажка і баба Параска (І. Нечуй-Левицький); Останній ізмогікан (Фенімор Купер); А судді хто? (О. Грибоедов); Життя іде, і все без коректур (Ліна Костенко); біблійні та євангельські вислови: блудний син, берегти як зіницю ока, притча во язицех, земля обітована, хліб насущний, тернистий шлях, тридцять срібняків, терновий вінок; переклади іншомовних фразеологічних висловів або запозичення фразеологізму, відтворене мовою оригіналу: Як з гуся вода; Як пити дати; І носа не покаже (рос.); Апетит приходить під час їди; Бути не в своїй тарілці (франц.); Де собака заритий; Дивитися крізь пальці (нім.); Усі дороги ведуть до Рима (лат.); *Ars longa vita brevis* (лат.: мистецтво довге, життя коротке (Гіппократ)); *Terra incognita* (лат.: невідома земля); *Veni vidi vici* (лат.: прийшов, побачив, переміг) (с. 117-118).

Наводиться поділ фразеологізмів і за стилістичною належністю: фразеологізми розмовного характеру (зазвичай із виразним емоційно-експресивним забарвленням); книжні фразеологізми (переважно з піднесено урочистим забарвленням); загальноживані фразеологізми (стилістично нейтральні, без експресивних відтінків). За ознакою відтворюваності виокремлюються такі види фразеологічних одиниць, як прислів'я, приказки, крилаті вислови.

Авторканаголошує на тому, що фразеологічні одиниці активно використовуються у сучасній публіцистиці й рекламі. Причини цього такі:

«а) проста, чітка форма, яка дозволяє просто описувати складні явища; б) лаконічність фразеологізму, його здатність узагальнювати, підсумовувати інформацію; в) образно-метафорична форма сталих висловів, що сприяє увиразненню створеної картини, пробудженню уваги читача або слухача; г) здатність фразеологізмів передавати оцінку, ставлення автора до описуваних подій чи явищ» (с. 120). Саме тому автори художніх та публіцистичних текстів часто вдаються до трансформацій ідіом – це завжди привертає увагу читачів. У такому разі

потрібне розуміння значення фразеологізму, володіння способами такої заміни (зміна семантики через зіставлення фразеологічного і вільного значення, усічення або поширення фразеологізму, заміна одного із компонентів тощо). Підібраний ілюстративний матеріал сприяє кращому засвоєнню теми і розширює коло аудиторії, яка може скористатися цим посібником, а пропонувані вправи дають можливість поповнити словниковий запас мовців влучними висловами та вдосконалити вміння практичного застосування фразеологічних одиниць.

Завдання для повторення (с. 139–148) узагальнюють та систематизують набуті знання.

Рецензований посібник на належному науковому рівні поєднує теоретичний і практичний матеріал, спонукає студента до пошуку відповідей на поставлені запитання, сприяє закріпленню, поглибленню набутих знань, удосконаленню умінь і навичок. Постійне звернення до довідкової літератури значно підвищить рівень мовної компетенції майбутніх журналістів і всіх допитливих, хто прагне оволодіти секретами культури усного мовлення.

Надійшла до редколегії 24.01.18